

JADID MARIFATPARVARLIGI BORASIDA YANGI MULOHAZALAR**Ma'rufov Sherzod Komil o'g'li***Tarix fanlari bo'yicha falsafa doktori, (PhD)**GulDU "Tarix" kafedrası o'qituvchisi,**sherzodmarufov1@gmail.com***Normurodov Azizbek O'tkirjon o'g'li***Guliston davlat universiteti**Psixologiya va ijtimoiy fanlar fakulteti**tarix ta'lim yo'nalishi, 2-kurs talabasi*

Annotatsiya: Ushbu maqolada jadidchilik harakatining vujudga kelishi. Ularning xalqni marifatli qilish yo'lidagi faoliyati. Yangi usul maktablarining vujudga kelishi va jadidlar tomonidan maktablar uchun darsliklar tayyorlash. Gazeta jurnallar tashkil qilish, yoshlarni Yevropa mamlakatlariga o'qishga yuborish. Teatr turuppalar tashkil qilish va sahna asarlari g'oyaviy qarashlari haqida so'z boradi. Bundan tashqari mavzu Abdulla Avloniyning „Tarjimai hol“ tanlangan asarlar 2 jildlik va Munavvarqori Adurashidxonning „Qizil O'zbekiston“ nomli asarlari asosida taxlil qilinadi.

Kalit sozlar: Jadid, marifat, usuli jaded, matbuot, Behbudiya, munozara.

Annotation: This article examines the emergence of the Jadid movement and its activities aimed at enlightening the people. It discusses the establishment of new-method schools (Usuli Jadid) and the preparation of textbooks for these schools by Jadid intellectuals. The article also highlights the organization of newspapers and journals, the sending of young people to European countries for education, the formation of theater troupes, and the ideological views reflected in stage performances. In addition, the topic is analyzed based on Abdulla Avloniy's "Tarjimai hol" (Selected Works, Volume II) and Munavvarqori Abdurashidxonov's "Qizil O'zbekiston".

Keywords: Jadid, enlightenment, Usuli Jadid, press, Behbudiya, debate.

XIX asr oxiri, XX asr boshlarida Rossiya mustamlakasi hisoblangan O'rta Osiyo, Kavkaz, O'rta Sibir xalqlari orasida boshlangan milliy, madaniy-ma'rifiy tiklanish – jadidchilik harakati sifatida namoyon bo'ladi. Jadidchilik harakatining faoliyati maktabdan, maorifdan so'ng matbuot, san'at va siyosatga o'tdi. Rossiya va uning mustamlakalarida jadidchilik harakatiga Ismoilbek Gasprinskiy (1851-1914) asos soldi. Ismoilbek Gasprinskiyning eng katta xizmati Rossiya sarhadlarida yashab turgan, lekin zamonning zayli bilan bir-biridan uzoqlashib, begonalashish darajasiga yetgan turkiy xalqlarni bir-biriga tanitdi, yaqinlashtirdi. Butun boshli ilg'or marifatparvar, ziyolilar qatlamini yetishtirdi. Sharq xalqlari ma'naviy hayotida,

xususan, maktab-maorifda chinakam inqilob yasadi. Gaspirinskiyning o'lka ziyolilariga bergan tasiri haqida Toshkent jadidchilarining otasi deb tan olingan Munavvarqori 1927 yil Toshkent okrug maorif xodimlari qurultoyida so'zlagan nutqida shunday degan edi: "Jadid maktabi tashkil qilg'onlar ham eski maktab, madrasa va qorixonalarining yetishtirgan kishilari edi. Ular yolg'iz Bog'chasaroyda chiqadurg'on Ismoil Gaspirinskiy gazetasini o'qiydilar va shu orqali maktabni yaxshi tushunib, kitoblar oldirar edilar"[1]. Jadidchilik harakati qoloqlik va jaholat, o'lka aholisining ayanchli ahvoli, Turkistonning Yevropa va jahon sivilizatsiyasidan orqada qolib ketishi, islom va shariatning oyoq osti qilinishi va bunday og'ir hayotdan qutulish, erk va ozodlikka erishish uchun o'z zamonasining ilg'or ziyoli qatlamlari qarashlarida vujudga keldi. Jadidchilikning asosiy g'oya va maqsadlari quydagilar edi:

Turkistonni o'rta asrlarga xos qoloqlik va diniy xurofotdan ozod etish, shariatni isloh qilish, xalqqa ma'rifat tarqatish edi. Harakat faoliyati osonlik bilan kechmadi. Turkiston, Buxoro va Xorazm munavvarlarining yangilikka intilishi, Rossiyada, xususan Kavkaz, Volgabuyida yashovchi turkiy xalqlar bilan yaqinlashishga, hamkorlikka intilish kuchaydi. Rossiya ichki ishlar vazirligi bunga jim qarab tura olmasdi. Buxoro amirligi va Xiva xonligida jadidchilik harakati Turkistondagi kabi XIX asr oxiri XX asr boshlarida shakllangan bo'lsa ham, bu xududlardagi tarixiy sharoit undagi jadidchilik harakatiga xam o'ziga xos xususiyatlar baxsh etdi. Shunga qaramasdan ularning maqsadlari umumiy edi Jadidlarning xalq ma'rifati uchun kurash dasturi uch asosiy yo'nalishda ko'rinadi[2]

1. Yangi usul maktablarini ochish va ko'paytirish.

2. Turli ma'rifiy jamiyatlar ochish.

3. Umidli iqtidorli yoshlarni chet elga o'qishga yuborish orqali edi.

[3].Bog'chasaroyda dastlabki jadid maktabini ochgan Ismoil Gaspirinskiy Turkiston general-gubernatori N.O.Rozenbaxga o'lka musulmon maktablarini ham isloh qilishga doir loyihasini yuboradi. Rad javobini olgach, 1893 yil Turkistonga o'zi keladi, Buxoro, Samarqand, Toshkentda bo'lib, taraqqiyparvar ziyolilar bilan uchrashuvlar o'tkazadi. Buxoroda amir Abdulaxadni jadid maktabi ochishga ko'ndiradi. Bu maktabga "Muzaffariya" nomi beriladi. Shunday qilib, jadidlar tomonidan yangi maktablarga ochish, maktablar uchun darsliklar yaratish jarayoni boshlandi.. "Usuli jadid" maktablarida diniy fanlar va arab tili bilan bir qatorda tibbiyot, hikmat, kimyo, tabobat, nujum, handasa fanlari, rus, fors tillari - jami 17 tagacha fan o'rganilishi shartlari ilgari surildi. 1899 yilda Andijonda Shamsuddin domla, 1901 yilda Qo'qonda Saloxiddin domla, Samarqandda Abduqodir Shakuriylar birinchi bo'lib jadid maktablarini ochadilar Yangi usul maktablariga asos solgan, darsliklar yaratgan Turkiston munavvarlaridan ba'zilarini ko'rib o'tamiz. Munavvarqori Abdurashidxonov (1878-1929) – O'rta Osiyo jadidchilik harakatining yo'lboshchisi. XX asr o'zbek milliy matbuoti va yangi usuldagi maktab asoschisi, milliy teatr tashkilotchilaridan biri, adib va shoir edi. U Toshkentda 1901 yilda usuli jadid

maktabini ochgan va shu maktablar uchun maxsus o'quv dasturlari tuzgan. Uning "Adibi avval" (1907), "Adib us-soniy" (1907), "Usuli hisob", "Tarixi qavm turk", "Tajvid" (1911), "Havoyiji diniya", "Tarixi anbiyo", "Tarixi islomiya" (1912), "Er yuzi" (1916-1917), to'rt qismdan iborat "O'zbekcha til saboqlari" (Shorasul Zunnun va Qayum Ramazon bilan birga) darsliklari shular jumlasidandir[4]. Jadidchilik harakatining yana bir zabardast vakili bu Maxmudxo'ja Behbudi (1875- 1919). Uning tashabbusi bilan Samarqanda yangi usul maktablari ochildi. Adib bu maktablar uchun 1904-1909 yillarda "Risolai asbobi savod", "Risolai jug'rofiyai umroniy", "Risolai jug'rofiyai Rusiy", "Kitobat ul-atfol", "Amaliyoti islom", "Muxtasar tarixi islom" kabi darslik va o'quv qo'llanmalar yozadi. Abdulla Avloniy (1878-1934) ham jadidchilik harakatining faol ishtirokchilaridan biri bo'lib tanildi. U o'zining zamondosh jadidlari, izdoshlari kabi yangi usul maktablari ochib, ularga o'zi mudarrislik qildi va darsliklar yozdi. Uning "Birinchi muallim", "Ikkinchi muallim", "Turkiy Guliston yoxud axloq", "Maktab gulistoni" singari darslik, "Adabiyot yoxud milliy she'rlar" to'plamlari, ayniqsa, yuqori sinf o'quvchilariga darslik sifatida yozilgan «Turkiy guliston yoxud axloq» asari (1913 yil) mashxo'r bo'ldi. Jadidchilik harakatining Buxorodagi yirik vakillaridan biri - Abdurauf Fitrat (1886-1938). U 1909 yilda Istambulda nashr etilgan "Munozara" asarida Buxoro amirligi idorasiga ma'lum islohot – o'zgarish kiritish g'oyasi va "Usuli jadid" deb nomlangan yangi maorif tizimining asoslarini ilgari surdi. Fitrat butun vujudi, otash va jo'shqin yuragi bilan, ijodi va faoliyati bilan mamlakat yoshlarini rivojlangan yangi dunyo tomon safarbar etadi. Fitratning "Hind sayyohining qissasi" asari ham 1912 yilda Istambulda nashr etilgan bo'lib, bunda Buxoro amirligiga ma'lum darajada o'z e'tiroznomasini bayon etadi. Bir zamonlar ilm va din quvvati bo'lgan Buxoro, nega tanazzulga yuz tutdi? Xar kuni bir Abu Ali Ibn Sino, Farobiy va boshqalarni jahonga hadya etgan yurt nima sababdan bunchalar abgor xolga tushib qoldi? Bu qorong'u zulmatdan qutulish yo'li bormi?, -deya savollar berar ekan, javob sifatida ma'rifatni ko'rsatadi. Ammo, jadid namoyondalari bu bilan cheklanib qolmasdan, keng xalq ommasi uchun kutubxonalar ham barpo etganlar Behbudi, 1908 yilda keyinchalik "Behbudiya" kutubxonasi nomi bilan mashhur bo'lgan qiroatxonani tashkil etib, uni axoli uchun qo'laylik yaratish maqsadida ikki smena, ertalab soat 9 dan shom 5 gacha va kechki soat 6 dan tungi 12 gacha ishlab, 60 dan 110 nafargacha bo'lgan kishilarga madaniy xizmat ko'rsatishni yo'lga qo'yadi. 1910 yilda Toshkentda Munavvar qori Abdurashidxonov rahbarligidagi jadidlar tashabbusi bilan "Turon" kutubxonasi yuzaga keladi. Bugungi mustaqil O'zbekistonda Davlatimiz rahbari tomonidan yoshlar ma'naviyatini yuksaltirish va bo'sh vaqtini mazmunli o'tkazish borasida ilgari surilgan besh tashabbusning uchinchi ham kutubxonlikni keng targ'ib qilishga bag'ishlangan. Demak 110 yil muqaddam jadidlar tomonidan ilgari surilgan mavzu eskirgani yo'q, o'zgargani yo'q. Yuqorida keltirganimiz jadidlarning ma'rifiy soxadagi ikkinchi vazifasi xayriya va maorif jamiyatlarini tuzish edi. Bu borada "Turon", "Jamiyati

xayriya”, “Tarbiyai atfol” kabi jamiyatlar ochildi. 1909 yil 12 mayda Toshkentda tuzilgan Turkiston jadidlarinig “Jamiyati xayriya” tashkiloti maxalliy yoshlarni chet ellarga o’qitish, xomiylik qilish ishiga rahbarlik qildi. Uning yordami bilan yoshlar Rossiyaning Peterburg, Saratov, Qozon, Ufa, Orenburg shaharlaridagi oliy maktab va madrasalarga, shuningdek, Istambul, Qoxira kabi xorijiy shaxarlar oliy ta’lim muassasalariga o’qishga yuborila boshladilar.[5] Shuningdek, 1909 yil 18 iyulda Buxoro shahrida jadidlar tomonidan tuzilgan “Tarbiyai atfol” jamiyati shu yilning o’zida Fitrat, Usmonxo’ja Po’latxo’ja o’g’li, Ato xo’ja, Mazhar Burxonov kabi yoshlarni Istanbulga o’qishga yo’llagan edi. Ushbu jamiyat orqali o’qishga jo’natilganlar soni 1911 yilda 15 nafar, 1912 yilda 30 nafarga yetgan Jadidlarning keyingi qadami matbuot bo’ldi. Ular matbuotga asos soldilar. Yangi gazeta va jurnallar chiqardilar. Milliy jurnalistika yuzaga keldi. 1906 yilda Ismoil Obidov muxarrirligida “Taraqqiy”, Munavvarqori muxarrirligida “Xurshid”, Abdulla Avloniy muxarrirligida “Shuxrat”, Axmadjon Bektemirov muxarrirligida “Osiyo” gazetalari chop etildi. Ashaddiy millatchi N.P.Ostroumov qarshiligi bilan bir oz to’xtalish bo’lgach, 1913-1915 yillarda matbuotchilikning yangi to’lqini shakllandi. Bu davrda “Samarqand”, “Sadoi Turkiston”, “Sadoi Farg’ona”, “Buxoroi sharif”, “To’ron”, gazetalari va “Oyina” jurnali, 1917 yilda esa “El bayrog’i”, “Kengash”, “Xurriyat”, “Ulug’Turkiston”, “Najot” kabi ommaviy axborot vositalari yuzaga keldi. Xalqning dunyoqarashi, milliy ongning yuksaltirishda matbuotning o’rni nihoyatda muhim ekanligini bilgan Maxmudxo’ja Behbudi ham “Nashriyoti Behbudiya” nomi bilan o’z xususiy nashriyotini ochadi va 1913 yilda “Samarqand” gazetasi va “Oyna” jurnalini nashr etishda bosh-qosh bo’ldi. Behbudiyning “Turkiston idorasi”, “Turkistonda maktab jarida”, “Buxoroda usuli jadid”, “Yoshlarga murojaat”, “Ehtiyoji millat”, “Ikki emas, to’rt til kerak”, «Musulmonchilik libos va qiyofat tanlamaydi» kabi publisistik maqolalari milliy jurnalistika asoslarini tashkil etadi. Shunday murakkab damlarida, Jadidlar teatrga xam asos soldilar. 1913 yili Abdulla Avloniy, Munavvarqori Abdurashidxonov tashabbusi bilan O’rta Osiyodagi birinchi teatr truppasi “To’ron” milliy teatri yuzaga keldi. Dramatik asarlar yoza boshladilar. Behbudiyning “Padarkush yoxud o’qimagan bolaning holi” asari (1911 yil) bu boradagi birinchi urinish edi. Asar birinchi bor (Samarqandda xavaskorlar tomonidan qo’yilgan) 1914 yil 27 fevralda Toshkentdagi Kolizyey teatri binosida “Turon” teatri aktyorlari tomonidan qo’yildi. Shu kuni tariximizdagi ilk milliy teatrning rasmiy ochilishi kuni xisoblanadi. Teatr haqida Behbudi “Tiyotr bu ibratnamodur.” so’zlarini takidlab o’tish lozim. Teatr taraqqiy etishni eng birinchi sabab va omilaridandir,[6] -deb yozgandi.

Xulosa qiladigan bo’lsak, jadid bobolarimiz moddiy qiyinchiliklar, g’oyaviy siyosiy tazyiqlarga qaramay millatning ma’naviy yuksalishi uchun imkoniyatlar yaratishga harakat qildilar. Tarixning murakkab, mas’uliyatli burilish davrida millatning ongini yuksaltirish, milliy iftixor tuyg’usini kuchaytirish yoshlarni

vatanparvarlik ruhida tarbiyalash bu yo‘lda ular ko‘plab qiyinchiliklarga duch keldilar. Dastlab maktab ochish uchun ruxsat berilgan hukumat vakillar , keyinchalik ularga qarshi chiqa boshladi shunga qaramasdan o‘z mablag‘lariga yana maktab ochishdi, lekin keyinchalik u ham taqqa uchradi . Bundan tashqari ular kutubxona ochishdi, gazeta jurnallar chiqarishdi, teatr turuppalar tashki etib ularga sahna ko‘rinishlari yozdi. Birgina Behbudiyning "Padarkush" dramasi oladigan bo‘lsak undagi bosh qahramonning ilmsizligi va uning oqibatlar to‘g‘risida gap boradi. Bundan tashqari ilmiy yoshlarni horij davlatlarida o‘qishga yuborishga ham katta ahamiyat bergan.Ular bundan yuz yil oldin targ‘ib etgan g‘oyalari hozirgi kunda ham o‘rinlidir

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Avloniy A.“Tarjimai xol. Tanlangan asarlar.2-jild.T., “Ma’naviyat”, 1998 yil 288-bet”.
2. Munavvarqori A. “Qizil O‘zbekiston” 1927 yil, 7iyun. Ziyo uz. Com.
3. Qosimov B.“Milliy uyg‘onish”, T.,”Sharq”,2004 yil,53-bet.
4. Toshqulov J. Yosh xivaliklar: siyosiy qarashlarining tadrijiy rivojlanishi// Xalq va demokratiya, 1992,3-4-son
5. Behbudi B. “Behbudi kutubxonasi”, “Oyina” jurnali, 1914 yil 26 aprel, №27. Tanlangan asarlar. Jild-II.-T.: Akademnashr, -2018yil 14-bet.
6. Baxrom Irzaev. “O‘zbek yoshlari va xorijiy ta’lim” T., “Akademnashr” 2018.
7. Komil o‘g, M. R. S. (2025, May). TURK XOQONLIGI: DASTLABKI DAVLATLILIK SHAKLLARI VA ULARNING O ‘RTA OSIYO TARIXIDAGI ROLI. In International Conference on Modern Science and Scientific Studies (pp. 343-349).
8. Komil o‘g, M. R. S. (2025, May). TURK XOQONLIGI: DASTLABKI DAVLATLILIK SHAKLLARI VA ULARNING O ‘RTA OSIYO TARIXIDAGI ROLI. In International Conference on Modern Science and Scientific Studies (pp. 343-349).
9. Komil o‘g, M. R. S., Hoshimjon o‘g‘li, R. I., Mamatkarimovna, A. Z., & Vildanovich, G. S. (2025, May). GERMANIYA IMPERIYASI 1870–1918 YILLARDAGI KOLONIAL REJALARIDA MARKAZIY OSIYONING O ‘RNI. In INTERDISCIPLINE INNOVATION AND SCIENTIFIC RESEARCH CONFERENCE (Vol. 3, No. 31, pp. 277-280).
10. Komil o‘g, M. R. S., & Eshmurza o‘g‘li, Q. S. (2025). HISTORY OF COIN MILLING IN UZBEKISTAN: PERIODIC RESEARCH AND HISTORICAL-CULTURAL SIGNIFICANCE. INNOVATION IN THE MODERN EDUCATION SYSTEM, 6(51),620-623.

11. Komil o'g, M. R. S., & G'ofurjonovna, S. D. U. (2025). AMIR TEMUR VA TEMURIYLAR DIPLOMATIYASI YANGI TADQIQOTLARDA. SO 'NGI ILMIY TADQIQOTLAR NAZARIYASI, 8(4), 172-181.
12. Komil o'g, M. R. S., & G'ofurjonovna, S. D. U. (2025). AMIR TEMUR VA TEMURIYLAR DIPLOMATIYASI YANGI TADQIQOTLARDA. SO 'NGI ILMIY TADQIQOTLAR NAZARIYASI, 8(4), 172-181.
13. RAXIMOVICH, N., MUTALLIB, I., & MA'RUF OV SHERZOD, K. O. G. (2022). HISTORICAL FACTORS THAT CONTRIBUTED TO THE DEVELOPMENT OF SCIENCE AND CULTURE IN CENTRAL ASIA. International Journal of Philosophical Studies and Social Sciences, 2(4), 160-165.
14. MA'RUF OV, S. (2025). SIRDARYO VILOYATI HUDUDIDAGI MANZILGOHLARNING O 'RTA ASRLARDAGI MODDIY MADANIYATI XUSUSIDA YANGICHA QARASHLAR. ACTA NUUZ, 1(1.2), 1.
15. Ma'rufov, S., & Abdullayev, A. (2024). O'RTA OSIYODA MUSIQA SAN'ATINING VUJUDGA KELISHI VA RIVOJLANISH TARIXI. Talqin va tadqiqotlar, 1(1).
16. Кудратов, С., & Маъруфов, Ш. (2021). МИРЗАЧЎЛДАГИ ҚАДИМГИ СУВ ИНШОАТЛАРИ. ВЗГЛЯД В ПРОШЛОЕ, 4(11).
17. Sherzod, M. (2025). The Social, Economic and Cultural Life of The Population of The Syrdarya Region in The Middle Ages. CURRENT RESEARCH JOURNAL OF HISTORY, 6(01), 4-7.
18. Сулаймонович, Қ. С. (2024). СИРДАРЁ ТАРИХИ ЯНГИ АРХЕОЛОГИК ТАДҚИҚОТЛАР ТАЛҚИНИДА. PEDAGOG, 7(11), 68-72.
19. Sherzod, M. R. (2024). NEW VIEWS ON ARCHAEOLOGICAL MONUMENTS LOCATED IN SIRDARYA REGION. International Journal of Intellectual Cultural Heritage, 4(2), 1-6.
20. Ma'rufov, S., & Bekmurodov, S. (2024). XONLIKLAR DAVRIDA MUSIQA ILMIGA ILMIGA QARATILGAN E'TIBOR. Talqin va tadqiqotlar, 1(1).
21. Абдуматов—Исследователь, А., & Маъруфов, Ш. (2025, May). ТУРЕЦКАЯ ВНЕШНЯЯ ПОЛИТИКА В ОТНОШЕНИИ ТЮРКОЯЗЫЧНЫХ ГОСУДАРСТВ ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ—ЧЛЕНОВ ЕАЭС (1991–2015 ГГ.). In International Conference on Modern Science and Scientific Studies (pp. 293-296).
22. Gulchehra, A., Alisher, A., & Sherzod, M. R. (2025). G'ARBIY TURK XOQONLIGI. YANGI O 'ZBEKISTON, YANGI TADQIQOTLAR JURNALI, 2(9), 477-487.
23. Sherzod, M. R., Gulchehra, A., & Alisher, A. (2025). ARXEOLOGIYA FANINING YO'NALISHLARI. YANGI O 'ZBEKISTON, YANGI TADQIQOTLAR JURNALI, 2(9), 467-476.

24. Alisher, A., Gulchehra, A., & Sherzod, M. R. (2025). SUV OSTI ARXELOGIYASI TADQIQOTINING ISTIQBOLLARI. YANGI O'ZBEKISTON, YANGI TADQIQOTLAR JURNALI, 2(9), 456-466.